

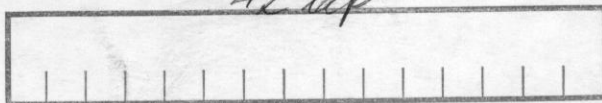

Gyűjtő: MAGYAR ÉLŐTAN
 Gyűjtés ideje: 1996.

TART.: KOPPÁNY ALAKJA A NÉPHAGYOMÁNYBAN

KOPPÁNYRÓL SZÓLÓ MÓLDAK

42 lap

FÖLDRAJZI MUTATÓ: BUDAPEST
 SZÁM MUTATÓ: XXVI

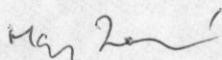

LELTÁROZÁS:

Kedves Szapu Magda!

Mellékelten egy bizonyára Önöket is érdeklő tanulmányt küldök a somogyi múzeumi évkönyv ez évi kötetébe, a néprajzi részt színesítendő. E munka hiánypótló volta mellett már csak a pogány vezér halálának jövő évi, ezer éves évfordulója okán is aktuális - úgy vélem. Ajánlom tehát szíves figyelmébe-figyelmükbe, és várom mielőbbi szíves visszajelzését!

Tisztelettel:

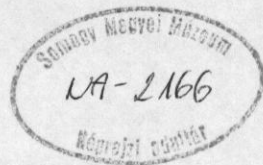
Magyar Zoltán

Bp. 1222
Gyárfalva u. 130

Bp. 1996.09.19.

T/F: 228-2761

Magyar Zoltán:

KOPPÁNY ALAKJA A NÉPHAGYOMÁNYBAN

1. Koppányról szóló mondák

Koppány alakja, emléke valaha bizonyára Dunántúl szerte ismert volt, napjainkban azonban a még élő népi emlékezet már csak Veszprém környékén és Somogy északi részén tapintható ki. Legszínesebben Somogyváron és környékén, ahol még a középkori hagyományok továbbélésével is számolhatunk. Persze ezek a helytörténeti emlékek és mondák a történelmi eseményekre rímelve legalább annyira szólnak Szent Istvánról, mint ellenfeléről, mégis van okunk feltételezni, hogy a középkor ~~századaiban~~ századaiban egy önálló mondakör formálódott ki a somogyi vezér személye körül, amelynek azonban ma már csak morzsái, töredékei gyűjthetők. A Koppány-hagyományok alakulását illetően az újabb időkben természetesen a történelmi olvasókönyvek hatásával, illetve esetleges folklorizációval is számolhatunk, mindez azonban inkább csak toldása, díszítése lett a korábbi ismeretanyagnak, úgy, hogy annak népköltészeti jellegét nem változtatta meg.

A legszélesebb körben ismert hagyományelem Koppány somogyi-somogyvári birtoklásával kapcsolatos. ~~az~~ ¹ A somogyvári középkori erősség, illetve maradványainak neve /Kupavár/ valószínűleg még az Árpádok korától kontinuos elnevezés /a krónikák nagy része, és a népi szövegek általában Kupá-nak hívják a

somogyi vezért/.^② Egyesek a falu feletti dombon található nagy kiterjedésű földsáncok építését is neki tulajdonítják, mások viszont már csak mint a vezér székhelyét említik:

"Koppányt úgy is emlegették, hogy Kupa. Azért mondják, hogy Kupavár, mert annak a nevéhez fűződik ennek a várnak az építése."^③

"Hát kérem szépen, ez a hely kezdetben a Kupa vezér szálláshelye vót. Pogány ember hírében állt az ebadta, de azután meg is büntette a Szent István király."^④

Koppány eredendő bűne, hogy felkelt István ellen és magának akarta az özvegy fejedelemasszonyt, csak ritkán bukkan fel a népi szövegekben. Az utóbbi érthető is, hiszen fokozatosan kikopott a köztudatból, ahová újabban már mint olvasmányélmény került vissza, azonban nem tudni, hogy a lázadás kiobbantásának személyes vagy egyéb okai miért maradnak többnyire homályban:

"Taksonynak itt volt a földvára. Géza fejedelemnek ez birtoka volt. Azért adta Géza fejedelem a Koppánynak a Somogyot, amikor már gyöngült, érezte azt, hogy elmúlik, hogy a fiának hagyjon békét. És megse: nem hogy békét hagyott volna, inkább kívánta azt, hogy hát a királyné is házasságra lépjen vele, hogy ő legyen a király. Az özvegy királyné kellett volna neki, azt kényszerítette."^⑤

Koppány támadásáról is viszonylag ritkán esik szó, s a mondák többsége eleve védekező pozícióban, várának-várainak védekező közben mutatja be. Érthető módon csak a Veszprém környéki hagyomány különbözik ettől, amelyről még a későbbiekben lesz szó. Törvényszerű persze, hogy a jelzett várostromok elbeszélésében Szent Istváné a főszerep, míg Koppány inkább csak említésszerűen, illetve az általa védett vár révén jelenik meg. A Somogyban és Tolnában több helyütt is fennmaradt Kupavár helynevekhez már csak elvétve társít a környező népmondai hagyományt, mégis szembetűnő, hogy e, Balatontól délre eső vidéken négy középkori, illetve honfoglalás előtti földvárrel kapcsolatosan is megőrződött e történet. Legszebb és legteljesebb változatában a Tolna megyei Regölyön:

"István királyról és Kupa hercegről szól ez a történet, és a regölyi várról, melynek a mai templom előtt volt egy vaskapuja, és előtte víz folyt egy mély árokban. Majsa és a Koppány felől a vároldalnak befelé mélyedő sáncai voltak, hol az őrség bántatlanul megbújhatott, ember nem látszott ki ezekből a mélyedésekből. Kupa herceg védte katonáival a várat, és István katonáival a Szigetdombon szállt meg. Aztán István koldus képében egy abroncstalan kerékkel bekéretőzött a várba, hogy azt megvasaltassa. A fogadóban megevett három tojást, és otthagyt a tányéron egy papírt, hogy István járt ott. Aztán megostromolta a várat, először a Szigetdombról

Mátyás-hagyományokból ismerős ostrom-monda. Igaz, éppen Koppány és Szent István szerepeltetése veti fel a kérdést, hogy e történet vajon valóban a Mátyás-hagyománykör része-e, és csupán motívumvándorlás révén társult - mint helyi történeti monda - első királyunk alakjához, avagy éppen ellenkezőleg: ez az eredeti réteg, ami utóbb Mátyás király meséinek, mondáinak is része lett, és általánosan immár az ő személyével kapcsolatosan terjedt el. Szent István alakjának középkori profán hagyományai ~~ez~~⁹ ez utóbbi feltételezést is megengedik.

A Kaposvár és Dombóvár között félúton található Nagyberki, illetve Kisberki határában ~~szalacska~~ található a szalacsikai földvár, amit Szalacskahegy vagy Szalacska-puszta néven ismernek a helybeliek. E hajdani várhely, melyet kettős teraszszal védett égetett földsáncok alkottak, még feltehetőleg a kelta időkben épült. Környékén mintegy ötven őshalom, ún. kurgán /áldozati domb és sírhalom/ emelkedik, s a hely immár a középkorban önálló jobbágyfalu volt. ~~ez~~¹⁰ A mondai hagyomány alapját nyilván itt is e, régmúlt időkből származó romok képezték, kiegészülve azzal, hogy a határ egyik útja, amely egy vadregényes, mély völgyet hidal át, a "Sapkatöltés" nevet kapta. Somogy vármegye milleniumi monográfiája szerint e kb. 120 méter hosszú töltés onnan veszi a nevét, hogy a

tatárok, mikor Szalacska várát ostromolták, sapkájukban hordták össze azt. ⁽¹¹⁾ E motívum analógiái természetesen messzire vezetnek, hisz "jóformán a Kárpát-medence egész területén ismert, s már a Képes Krónikában is feltűnik Szent László király lengyelországi hadjárata kapcsán. ⁽¹²⁾ Számunkra azonban elsősorban a történet hősei az érdekesek, ugyanis Szalacska várának ostroma a helyi néphagyományban többnyire Szent István és Koppány kapcsán ismert. Szendrey Ákos 1953-ban Nagyberkiben gyűjtötte az alábbi szép mondaváltozatot:

"Anyámtól hallottam, hogy legutóbb innen verték ki a törököt Szalacskáról. Sokáig ostromolta Szalacska várát a pusztából Szent István király. Itten azonban nem ment semmire sem, mert bekerített vár volt, fallal. Ekkor valahonnan megtudták, hogy délről van egy vas kapu. És innen van összeköttetés a török hatósággal. Ő [Szent István] elment kódis képében egy számmárral, s bément. Összetörött egy kereke és bément kereket kérni. Egy öreg asszonyhoz ment be. Mindent kitudakolt, hogy hol lehetne mit csinálni, érdeklődött. Az asszony ebédet adott nekie. A fia oskolában volt. Abban közben az asztal alatt és alá írta: "Ma bevettem Szalacska várát". A gyermek megjött az oskolából, nézte az írást és kérdezte az anyját:

- Édesanyám, ki volt itt?

Azt mondja, egy öreg kódis. Adtak neki önni, eltörött a kereke.

Az volt Szent István király.

Mindjárt jelentik eztet, őrség ment a kapuhoz, hogy senkit ki ne engedjenek. Közbe odaért az öreg kódis, hogy viszi a kereket a vállán. Megállítják, hogy nem lehet kimenni. Ő ott rimánkodik: ott a kis szamara kint.

Akkor az egyik őr megfogta, azt mondta neki:

- Olyan orrod van, mint Szent István királynak.

De osztán kiengedte, hogy menjen a szamarához. Akkor osztán a jenői határban van a Sapkatőtös, nagy mocsár van. Nem tudtak átjönni a Szent István király katonái. Sapkából hordták össze a tötést. Ezt mai napig is Sapkatőtösnek nevezik. Ekkor délről, a harmadik oldalról belőtték a vaskaput; ekkor bevették Szalacska várát.

Kupa herceg uralkodott ott ebben a várban, ennek a névnapjára mindig ki lett téve egy nagy arany ökör, arany ekével, ostor van a béresgyerek kezében. Ezer évvel ezelőtt volt ez." ~~000~~ (13)

A fenti szöveg és a regölyi monda nagyfokú hasonlósága /álruha, kerék, vaskapu/ arra utal, hogy e történet az említett motívumok szerepeltetésével valaha általánosan ismert lehetett a Balatontól délre. A monda egy nagyberki változata már Pesty Frigyes 1864-es helynévtárában is szerepel, ahol az így keletkezett töltés Süveghordás néven említették, s

arról is szó esik, hogy Koppánynak sikerült kitörnie a várból. ~~14~~ (14)

A Somogyvár környéki nép Koppány - ottani - várának lerombolását és az annak helyére épült templom alapítását szintén Istvánnak tulajdonítja. ~~15~~ (15) A pamukiak szerint falujuk határában volt a döntő ütközet, míg Somogyvár ott úgy tartják, hogy Koppány a várában várta be Szent Istvánt, aki Oszópuszta felől hajítógépekkel, faltörő golyóbisokkal támadt a pártütő somogyi vezérre:

"Onnan ágyúzták a Kupavárat. Egyik azt mondja, hogy a törökök lőtték, másik, hogy Szent István serege. Oszópuszta. Szőlőhegy. Olyan három-négy kilométer ide. Ezt úgy mesélték, hogy Szent István onnét ágyúzta. Ez a környék legmagasabb hegye. Van, aki úgy állítja, hogy magasabb, mint a Badacsony." ~~16~~ (16)

E monda egy teljesebb helyi változatában István álruhás kémkedésének motívuma is felbukkan /tehát Somogyvár vidékén is szent királyunkkal kapcsolatosan élt/:

"Én csak úgy tudom, hogy a Kupa vezér.. meg a Szent István... itt van egy legmagasabb hegy, az oszói kilátó. Onnét ide, nagyon ide lehet látni. Az a legmagasabb pontja Somogyvárnak. Hogy Szent István onnét ágyúzta Kupavárt. Mert itt Szent István bement a kolostorba, Kupavárba, mint kódisember. Mint kódisember körülnézett. Szemrevételezett ott min-

dent. Onnét vette az irányt annak a hegynek. Annak a kilátónak. És onnét ágyúzta Kupavárt Szent István. Mint kódisember, ott mindent körülnézett, hogy honnét lehet ezt megtámadni. Az vót légvonalba úgy 7-8 kilométer. És onnét tudta megmozgatni a Kupa vezérnek a seregét. Mert ez a legmagasabb pont vót, és onnét belátta az egész Kupavárat. El is foglalta. Akkor lett a bencés apátság." ~~1002~~ (17)

Koppány várának ostromát említi egy karádi népmonda is:

"Az öregektől többször hallottam, hogy Kupa vezér, vagy ahogyan írásosan mondták, Koppány legerősebb harci állása a Karád melletti kupavári domb tetején volt, ahonnan a balatoni térséget szem előtt tarthatta. A harcosok és a hozzátartozók a Karád nevű alvezérről elnevezett faluban laktak. A kupavári domb oldalában egy alagút bejárata volt, és amikor a királyi csapatok körülvették az erdőt, Kupa azon az alagúton menekült el a katonáival." ~~1002~~ (18)

E szöveg befejezése jelzi, hogy Koppány alakja különféle alagút-mondákban is szerepelhetett. A fenti karádi hagyomány mellett kivált egy somogyvári népi szöveg utal hangsúlyosan erre:

"Kupa vezér erőssen védte a várát Szent István király ellen, sokat mégse tehetett. Annak a hegynek a tetejiről jól belőhette az István király; nem volt mit tennie, futnia kellett. Mi is futkoztunk ott, essőzések alkalmával bujtunk oda,

mikor még gyerekek voltunk. Szóval abba az alagutba, amelyik a Kupavárból vezet kelet fele. Az egy nagy széles luk, szóval alagut vót, s az öregek mesélték, hogy Kupa vezér azon menekűt el, amikor már Szent István király nagyon szorongatta. Az alagut vége a mondás szerint a somogyvámosi határba vót, ott, ahol az a töröktemplom áll, az a pusztatemplom ott a szántás közepibe. Ott jött ki Kupa vezír, oszt onnét menekűt tovább." ~~19~~ (19)

Koppány meneküléséről Somogyvárrott egy másik, többek által ismert változat is él, ~~20~~ (20) amely egy közeli határrész elnevezését Kupavár elestével hozza kapcsolatba:

"Koppányról azt mesélték az öregek, hogy Pamuknál vót a döntő csata, ott az erdőnél. Az most is Szávicá. Koppány legjobb lovával menekűt, onnét, s ugye a legkedvesebb feleségét vitte magával. Mert különben úgy tudom, hogy négy felesége vót neki. Üldözték, s akkor azt mondta neki:

- Szállj le, Vica, nem jutunk már messzire, rohanj a sűrű erdőbe!

Azt most is Szávicának hívják." ~~21~~ (21)

"Hát ment így arra. Valahogy úgy emlékszek, a nagymamám mesélte, hogy arra akart menekűni, osztán... a lovon vitte a szép lányt, s amikor már nagyon a nyomába voltak, akkor mondta, hogy szállj le, Vica! Így lett Szávicá." ~~22~~ (22)

Gyóni László a monda egy öreglaki változatát ismertetve arról számol be, hogy a Kupavártól mintegy 5-6 kilométerre nyugatra lévő határrészben Koppányt utol is érték üldözői /Szent István és serege/, mire a pogány vezér leszúrta felelőségét, Szávicát, hogy az ne kerüljön ellenségei kezébe, magával azonban már nem volt ideje végezni, mert elfogták - későbbi sorsa pedig már ismert. ~~1111~~ (23)

A valaha Tolnához, manapság Somogy megyéhez tartozó Törökkoppányban és környékén egy különösen érdekes helyi monda él máig is, ~~1111~~ (24) mely arról szól, hogy Szent István némaságra átkozta az egyik határbeli patak békáit, mert azok hangos brekesége miatt nem hallotta meg, hogy merre menekült a pogány vezér. E monda somogyvári változata a múlt században még Somogyvárig nyúló Balaton lecsapolását is Szent István átkával hozza összefüggésbe, míg a Fejér megyei Bodajkon István azért tesz ugyanígy, mert a békák hangoskodása miatt nem tud nyugodtan imádkozni. ~~1111~~ (25) Tehát e monda is viszonylag nagy területen ismert lehetett.

A töredékes somogyvári változaton kívül témánk szempontjából elsősorban a törökkoppányi Papgát, ~~1111~~ (26) illetve Sötétkerékalja mondája érdemel figyelmet. A történetet századunk elején, az akkori törökkoppányi segédlelkész jegyezte le első ízben:

"Koppányszántó és Törökkoppány községek között folyik

ugyanis Papgát nevű patak a Koppány folyó vizébe. Rajta elég nagy fahíd van. A népmonda szerint Szent István király üldözvén Koppány vezért, a Papgát folyó hídján már-már elérte egészen, de a papgátpatakbeli békák oly iszonyu brekegést rendeztek, hogy István király nem hallhatta meg Koppány vezér lovának dobogását, hogy a hídról jobbra, vagy balra vágatott-e el? Így Koppány vezér időt nyert, de Szent István király a tolnamegyei Miklós várnál még is utolérte és lekasabolta. Ezt megelőzőleg Szt. István király a papgáti hídon megátkozta a papgáti békákat, hogy némuljanak el örökre!

Tényleg a papgáti patak tele van békákkal, de azok csak szomorúan meregetik szemeiket, mint a miskolczi kocsonyába fagyott békatársuk; de brekegést nem hallani ott soha, úgy látszik csakugyan valami átok van rajtuk." ~~1000~~ (27)

A monda a környék szájhagyományában még manapság is elevenen él, sőt az egyik törökkoppányi változat e helyi mondát István álruhás kémlelődésével is összekapcsolja, sejtetve, hogy ez anekdotikus epizód valaha a Koppány- /Szent István-/mondakör szerves részét alkotta:

"Hogyan-miképpen, Koppány vezér is az Árpád-ház tagja volt, ez biztos. És pályázott Géza fejedelem halála után az István fejire. Föllázadt, ugyanakkor a kereszténység fölvétele ellen is föllázadt, ugye saját céljai érdekében lázította fel Koppány a hiveit. És üldözte István király. Üldözhetette

Somogy felől, nem lehet tudni, hogy honnét, elég az hozzá, hogy itt a Sötétkerék alatt már besötétedett, ott már csak úgy tudott utána menni, hogy hallgatózott. De a lódobogást a Sötétkerék alatt a sok béka kuruttyolása miatt nem lehetett hallani, és akkor elpusztította a békákat; ahogy mondják: égre emelt ököllel átkozta meg, az Istennel verette a békákat, hogy ott többet ne szóljanak." ~~111~~ (28)

"Ez a sötétkeréki legenda ez állítólag úgy vót, hogy mikor Szent István király Koppány vezérrel háborúskodott, osztán itt a sötétkeréki résznél itt mindig szóltak a békák, aztán az egyik tábor innét vót az árkon, a másik meg túl. Aztán a Szent István király eljött titokba kikémlelni a tábort. A Koppány vezér táborát. De látni nem látott semmit, mert éjjel vót. S a békák nagyon kuruttyoltak ott az árokba. És megátkozta őket állítólag, hogy ne tudjanak beszélni. És azóta nem beszélnek ott a békák. Valóban. Én is jöttem át már este is, és valóban nem brekegtek." ~~111~~ (29)

A Sötétkerékalja /sötét kerek erdő/ elnevezésével kapcsolatban egy másik változat is ismeretes, amely azonban kifejezetten az ottani háborúskodásra utal:

"Sötétkerék. Azért sötét, mert ott elsötétedett, amikor Szent István király és Kupa vezér háborúztak; ott besötétedett az ég. Nagy támadások vótak ott, vagy mi még, nem tudom,

s azért mondták, hogy Sötétkerék, mert vót ott egy nagy kerek terület, ami elsötétedett, amikor az az átkozás vót." ~~1000~~ (30)

Míg a Koppány meneküléséről szóló mondák jellegzetesen népköltési alkotások, a haláláról, megöletéséről megemlékező szövegekben a szójhagyomány és az olvasmányélmények keveredése érhető tetten. E mondák nagy része Koppány halálát Sömogyvárra teszi /a törökkoppányiak elbeszélésében Török-koppány határa is szerepel/, igaz, olykor erős fenntartással, hiszen a mesélők az iskolában erről egészen mást hallottak:

"Hát vissza akarta állítani a pogányságot, Hát Szent István megütközött vele. Ez is egy vitás dolog, mert hát állítólag Veszprém környékén ütközött meg vele, ott verte le, de itt ezek a somogyváriak, ez a mende-monda beszéd, azt állítják, hogy itt, a Kupavár környékén. Meg itt a templomban van is róla egy festmény, hogy Szent István megmossa a kezét a Szentesica-forrásban." ~~1000~~ (31)

"Nem itt, hanem Pamukon, a szomszéd községben. Olyan vót, Pamukon azt mondták, hogy itt ölték meg Koppányt. De nem itt ölték meg. Úgy is mondták, hogy Pamukon volt ez a nagy csata. De nem ott vót." ~~1000~~ (32)

"Hát állítólag Kupa vezér itt halt meg. Én legalábbis úgy tudom. Itt ~~csata~~ csata vót. Csata által. Fegyver által halt meg. Állítólag itt van eltemetve Kupa vezér. Dehát a régészek nem tették közzé, hogy megtalálták vóna." ~~1000~~ (33)

"Azt is lehet mondani, hogy itt ölték meg a Koppányt."³⁴

Mint láttuk, a Koppány halálával kapcsolatos somogyi hagyományok fennmaradását³⁴ továbbélését az egyéb mondai vonatkozások mellett jótékonyan befolyásolták a somogyvári . Szentescica-forráshoz kapcsolódó hagyományok, illetve azok ábrázolása a helyi plébániatemplomban. Lehetséges, hogy e mondaelem is középkori eredetre vezethető vissza, hiszen a mondakör csakis egy ilyen helyi vonatkozású befejezéssel válhatott teljessé, másrészt pedig a történelmi események logikája sem zárja ki, hogy a Veszprém alatt csatát veszített somogyi vezér utóbb saját várában próbált szembeszállni ellenfelével. Mint láttuk, a Képes Krónika a Koppány felkeléséről és haláláról szóló fejezetben nem említ konkrét helyet. Ami igazán meglepő, hogy másutt viszont igen, ugyanis az idegen nemzetségek advena-névsorában ~~Vencellin~~ Vecellinről ez olvasható: "Lejött Bajorországból Vencellin is, a wasserburgi, aki Szent Istvánnal Somogyban [kiemelés tőlem] megölte Koppány vezért; ama napon ugyanis ő volt a sereg kapitánya."³⁵ Tehát elképzelhető, hogy e somogyi mondák nem csupán a mondakör bizonyos archaikus elemeit, de talán magát a történelmi hűséget is megőrizték...

Persze a népköltészet dolga elsősorban nem ez, s ha a valóság kicsiny szeletének kiszínezése túl cifrára sikeredik,

annak nem feltétlenül az élénk képzelet az oka. Népetimológiák egész sora szól ugyanis arról, hogy falujuk nevét valamilyen összefüggésbe hozzák a somogyi vezér ottjártával vagy annak halálával. Ezek egyike-másika iskolamesteri kitaláció is lehet, a többség azonban valóban népetimológia, olyan nem egyszer kissé nehézkes névmagyarázat, melyekre más tájakon is bőven találunk példákat. A tolnai ^{benyomai} Croszló nevének okfejtését már láttuk. Baksai Sándor még a múlt század végén Balatonföldvár környékéről egész sor ilyen névmagyarázatot ^{említ} ~~említ~~:

"Mikor Kupa az ütközetben sebet kapott, azt a helyet, hol ez történt, Sebhelynek nevezték. Innét lett Csepel.

Hívei ~~szépen és gyorsan futottak~~ futottak a sebesült vezérel tovább, s midőn biztonságban látták magukat, megállapodtak s bekötözték a vezér sebeit. Annak a helynek a neve lett Köt-seb = Köttse.

Megint ragadták tovább; utóbb ismét letették, vajon él-e még; vajon szól-é? Végre feleszmélt s néhány szót szólt. Akkor azt mondták egymásnak, "Szól, ládd!" Annak a helynek neve lett Szólád.

Megint futottak tovább; ismét letették, vajon él-e még; szól-e még? "Szart szól!" sóhajtott búsan az egyik vitéz az elvérzett vezér fölött. Annak a helynek a neve lett ~~Croszló~~ Szárszó." ⁽³⁶⁾

Itt jegyzendő meg, hogy Nagycsepelyen még az 1970-es években is úgy tudták, hogy a falut régen - a hagyomány szerint - Sebhelynek nevezték. ~~237~~ (37) Ama Nagycsepelyt, amelyről viszont Résző Ensel Sándor még a múlt század hatvanas éveiben azt jegyezte fel, hogy az ~~1110~~ adott somogyi település onnan kapta a nevét, hogy Koppány seregét a falu határában csépeltek el. ~~332~~ (38)

Koppány felnégyeléséről szintén fennmaradt egy ilyen helyi népetimológia. E múlt századi adat szerint Bőrivár onnan kapta a nevét, hogy a pogány vezér négy felé vágott testének egyik darabját ott függesztették ki. ~~339~~ (39) Somogyvárrott - természetesen - saját várát ~~111~~ ilyen értelemben is emlegetik, míg egy bukovinai székely telepes kézírásos füzetében Koppány büntetésének az olvasmányélmények hatására megfogalmazott naiv hangú megformálására lelhetünk:

"A csata után Koppányt fölnégyelték és egynegyed részét ide tűzték ki saját várára. Aztán egy részét valamelyik északi, egy részét valamelyik keleti, s egy részét valamelyik nyugati városba. Az ország négy pontjára, a négy égtáj felé." ~~339~~ (40)

"Mikor a magyarok meg akartak erősödni s meg akartak tapadni ezen a földön, ahol ma Magyarország van, Vajk és Koppány egy nemzetségből, az Árpád nemzetségből származtak. De

Koppány ragaszkodott az ősi hithez, Vajk pedig tudta, hogy csak úgy lehet itt birodalmat alkotni, ha alkalmazkodik a környező népekhez. Vajk tanulmányozta a keresztény vallást s a pápához fordult, hogy ő az országát megtéríti a keresztény hitre. De Koppány nem egyezett belé, szembeszállt Vajk-val, s ő azt mondta, hogy ő ~~szorgalmasan tanulmányozta a keresztény vallást~~ ~~és a pápához fordult, hogy ő az országát megtéríti a keresztény hitre.~~ kitart az ősi vallás mellett, mert az ősi isten hozta őket ide Magyarországra, az ősi isten segítette, ő az ősi istennek áldozik.

Hát Vajk megmondta neki: ha lázadást mersz szítani a nép közt, nem nézi, hogy rokon, hanem ugyanúgy bűnhődik, mint bárki más, aki nem veszi fel a keresztény vallást.

Hát Koppány ellene lázadt a keresztény hitnek. Vajk pedig biztatást kapott. Koppány éppúgy számkivetettnek mondta a magyarok közül Vajkot, mint Vajk őt. Ezért aztán Vajk elfogatta s elrettentő például a saját véréből való vért négy felé vágta, úgyhogy azt mondta:

- Ha eddig nem keresztelkedtél meg, majd én keresztellek meg: Az Atyának, a fiúnak, s szentlélek istennek nevében! - s evvel a mondással négy felé vágta őt. S kiszegezte a vár négy kapujára elrettentő példának." ~~229~~ (41)

István Koppány feletti győzelmének talán legszebb elbeszélése a somogyvári Szentescica-forrás mondája. Népszerűségét

jelzi, hogy e század közepén ~~mint utaltunk már rá~~
- mint utaltunk már rá -, a helyi plébániatemplom déli falán is megfestették. Részben ennek tudható be, hogy a mai napig is ez a Somogyvárott és környékén leginkább élő történeti monda. A történet lényege, hogy miután István Kupa vezért legyőzte és négyfelé vágatta, e forrásban mosta meg véres kardját és kezét:

"A csata innen indult el. De ugyanúgy vissza is hajtották a somogyiakat. És mikor jöttek vissza, akkor mosta meg a véres kardját és a kezét." ~~41~~ (42)

"Azt mondták a régi legendák, hogy ott mosta meg a kezét Szent István király, amikor a Kupa vezért leverte, megverte, a véres kezét ott mosta meg ebbe a forrásba. Itt vót a döntő csata. Csak így lehetett, hiszen Veszprém környékén is talált volna elég vizet. Itt győzte le, és itt is ölte meg a Kupa vezért. A testét fölvtágták négy részre, földarabolták, s az országban négy részre kitették nyilvános helyre, hogy így jár az, aki az egyházzal szembefordul." ~~42~~ (43)

"A csatának vége vót, és mikor István király leszállt a lováról, egy szép tiszta forrásra talált a közelben. Ott a Kupavár alatt, a vasúttól nem messze. Ott oltotta szomját, s ott mosta meg a kardját és kezét, amely csupa vér vót a

pogányok véritül." ~~000~~ (44)

E forrás különleges voltáról az említett epizódon kívül számos egyéb hagyomány is tanúskodik. Van, aki úgy tudja, hogy mikor a fiatal fejedelem Koppány felett győzelmet aratott, a forrás magától indult meg. Mások még tovább mennek, azt mesélve, hogy a forrást maga Szent István fakasztotta kardjával, illetve, hogy az lova lába nyomán eredt meg:

"Állítólag Szent István ~~az erdőben járt, ahol a forrás volt~~ fakasztotta volna azt a forrást. Asszem a kardjával vágott ott üreget, s víz fakadt. Nagyon jó víz vót benne mindig. Ott Pamuk felé vót egy szentkép az erdőbe, Mária-kép." ~~000~~ (45)

"Állítólag... én is csak a nagyapámtól hallottam, hogy Szent István lovával a csata után oda belelépett, belesülylyedt, és ott forrás fakadt. Mást nem tudok mondani. És abba mosta meg a véres kezit." ~~000~~ (46)

Persze a fenti mondaelemek nyilvánvalóan a Szent László-mondakörből kerültek át a Szent István-, illetve Koppány-hagyományokba, annál is inkább, mert tudjuk, hogy az apátságot maga László alapította, hogy teste először Somogyváron nyugodott, s hogy helyi kultusza a középkortól napjainkig töretlennek mondható. Egyes mondavariánsok szerint a Szentesica-forrásban is ő, illetve ő is mosott kezét, s ezért cso-

dás erőt tulajdonítanak a vizének. ⁽⁴⁷⁾~~212~~ Ez utóbbi hiedelem -
ha szórványosan is -, de erősen él a helybeliek tudatában:

"Több mint valószínű, hogy azt [Szentescica-forrás melletti kápolna] még Szent István király építette. Nem találták meg a romokat, azt keresték a Pfeifferék. De ez ilyen szájhagyomány volt. Nagyon jó tiszta víz volt. Ott a parton folyt le, a hegyoldalon folyt le, kristálytiszta gyönyörű víz volt, folydogált, s hordták." ~~212~~ ⁽⁴⁸⁾

"Hát erről azt mesélték, hogy az István király ott mosta meg a véres kardját és véres kezit. Hát az atya meg tudja mutatni a templomban, föl van füstve. És az soha nem fagy be. Mellette vót egy kereszt, hát ebbe a vörös időkbe eltűnt, meg egy kis kápolna vót, fából, fönnebb az ódalba. De az soha nem fagy be, az a forrás. Akármilyen nagy fagy van télen, folyik és folyik. De mondták azt is, hogy csodatevő ereje van. Még másik országokból is jöttek; hercegek, grófok, királyi családok gyógyultak meg. Hát nekem is van egy kisunokám, gyomorszájszűkülettel született. Már nagyon szép nagy vót, vagy hat hónapos, elvitte az ~~apja~~ anyja, belemártotta neki a cumiját - pedig kétdiplomás tanárnő ám -, elvitte, megmosdat-ta mind a két gyereket ottan. Spanyolországból meg a királyi család jött ide gyógyulni." ~~212~~ ⁽⁴⁹⁾

Egyesek szerint még kereszteltek is benne; a hagyomány

szerint már a legyőzött pogányokat is. Legalább ilyen talányos az a többek által is említett adat, miszerint valaha kápolna állt a Szentesica-forrás mellett. Van, aki úgy tartja, hogy e kápolnát még István építette győzelme emlékére, mások szerint csak a szerzetesek megjelenése után létesült. Annyi bizonyos, hogy az egyházi iratok is szólnak róla, valamint arról is, hogy a hely valaha búcsújáróhely volt. Az egyik helybeli által említett Pfeiffer esperes veszprémi kispapjaival még ásatásokat is folytatott ott a háború előtt, de a kápolna nyomait nem sikerült megtalálniuk.

Hogy Koppány alakja mennyire élénken élhetett a dunántúliak hagyományvilágában, arra bizonyosság, hogy az említetteken kívül népmondák egész sora szól még róla, illetve tesz említést a pogány vezérről. A veszprémi levéltár középkori okleveles anyaga szerint Koppány hadai Balatonkenese felől vonultak a püspöki székhely ellen, és a Litér és Veszprém közötti fennsíkon ütköztek meg István seregével. A helyi hagyományok szerint a közeli Csatár-hegy is e Koppány elleni csatáról kapta a nevét. ~~2000~~ ⁽⁵⁰⁾ Hogy e középkori hagyományok megint csak nem feltétlenül légből kapott dolgok, arra többek között az utal, hogy Litérrel kelet felől egy Királyszentistván nevű falu határos, míg északkeleti határán az a Sóly nevű település található, ahol 1009-ben már kápolna állt Szent István vértanú

tiszteletére /szintén a közelben, közvetlenül Veszprém alatt pedig egy Szentkirályszabadja nevű falu található/.

A Szent László-hagyományok hatására keletkezett, szép középkori eredetű Szent István-mondát közöl Sebetyén Gyula 1906-ban kiadott Dunántúli gyűjtésében. Igaz, a monda szövegében Koppányt nem említik meg, a szövegben szereplő, Veszprémet ostromló pogányok szerepeltetése azonban nyilvánvalóan a 997-es eseményekre utal:

"Mikor a pogányok Veszprémre rontottak, csak Gizella királyné volt odahaza. Az ura, Szent István király kinn járt az országban sereget gyűjteni. De mikor neszét vette a bajnak, sereg nélkül is otthon termett. A várba persze a város laposa felől már nem lehetett bejutni, mert az ellenség minden járt utat elállt. Került hát Szent István a meredek szirtek felé. Tudta, hogy a felesége itt egy kelesztetőn szokta az ebédvizet a völgyből meghordatni. Csakhogy annyi ideje se volt már, hogy a lováról leszálljon: a pogányok észrevették és megrohanták. A felesége a nagy templomban éppen érte imádkozott. Mikor a riadalomra kifutott, Szent István már neki ugratott a sziklának. Mivel a megrémült királyné sietségébe a fényes fészületet is magával hozta, ezzel kezdett integetni, hogy az ura a lovát merre fordítsa. Így a meredek gyalogjárót szerencsésen megtalálta ugyan, de a pogányok mégis utol-

érték volna, ha közben el nem hányja palástját, kardját, erszényét, aranylánczát. Mig aztán a pogányok a drágaságain marakodtak, meg mig a lóva arany-patkóját a sziklából fessegették, Szent István szerencsésen fölért a feleségéhez.

Ennek hírére a pogányok annyira megrémültek, hogy maguktól elkotródtak. Oda, a honnan Gizella királyné a kereszttel in-tegetett, Szent István még aznap kápolnát építtetett. A kis kápolna megmaradt egész mostanig, meg-meg az a nyom is látha-tó, a melyből üldözői annak idején az arany-patkót kifessegették." ~~0000~~ (51)

Régi népmonda szerint a börzsönyi Szent István-tére nevű erdőségben menekült meg István Koppánytól, és ezért építtette fel a ma is meglévő román stílusú templomot. ~~0000~~ (52) E mondára rimel, hogy Nagybörzsöny határában a Tolmács hegy mellett egy Koppány nevű hegy is található. ~~0000~~ (53) Nem kizárt, hogy ezek az adatok a már elemzett bényi Szent István-hagyományokkal álltak kapcsolatban, hiszen mind a földrajzi közelség /Bény légvonalban alig húsz kilométer/, mind a mondai szituáció /István menekül/ alátámasztja ezt a lehetőséget. Nagy a valószínűsége annak, hogy a Koppány-mondakör a dél-dunántúli és Veszprém környéki elterjedésén kívül valaha ez északi tája-kon /az Alsó-Garam mentén, a Börzsöny vidékén és Mátyusföldön/ is a néphagyomány szerves része volt. Erre utal az is, hogy Helischer ~~0000~~ kéziratos munkája kifejezetten

a "nép ajkáról vett" véleményként közli, hogy a bényi sánco-
kat "Kupa" építette. ~~0000~~ (54)

Néhány elejtett megjegyzés nyomán az is feltételezhető,
hogy egykoron a Koppány-mondák többsége azt is megemlítette,
hogy a pogány vezérnek táltos lova volt. Egy a törökkoppányi
hagyományokra vonatkozó múlt századi adat mindezt konkrétan
is kimondja /[Szent István]"a menekülő Koppányt azonban nem
tudja beérni, mert táltoslovaik testvérek"/, ~~0000~~ (55) míg a már
idézett regölyi mondaszöveg talán még beszédesebb, amikor
arról szól, hogy Koppány lova emberi hangon is értett. ~~0000~~ (56)

A szalacsikai vár nagyberki mondájában olvasható egy beszé-
des adat a pogány vezér gazdagságáról, mely motívum nyilván
valamely kincsmonda részeként került Koppány dél-somogyi
mondakörébe:

"Kupa herceg uralkodott ott ebben a várban, ennek a név-
napjára mindig ki lett téve egy nagy arany ökör, arany eké-
vel, ~~0000000~~ ostor van a béres gyerek kezében. Ezer ~~0000000000~~
évvel ezelőtt volt ez." ~~0000~~ (57)

Törökkoppány vidékén a szentgyörgyharmat mondáját egyesek
szintén István és a somogyi vezér ellenségeskedésével hozzák
összefüggésbe:

"A másik ilyen történet az, hogy elfogták István királyt.
Koppány, de akkor még nem ment annyira késhegyre a dolog.

S azt mondta, hogy elengedi, ha megátkozza a magyarokat.
S akkor István égre emelt kézzel megátkozta a magyarokat:
verd meg, Isten a magyart áprilisi harmattal, májusi esővel!
Ölég átok?- kérdezték. Nagy átok - mondták. Akkor mehet!" ~~222~~ (58)

A gyűjtött szövegből nem derül ki, de az átoknak nyilván csak akkor van értelme, ha a magyarok alatt a keresztény magyarokat értjük.

Részben a helyi névetimológiák sorába tartozik az a mondatrész is, miszerint Kötöcsse falu eredetileg Költségnek nevezetett, mert Kupa vezér több költséges utazást is tett arra. ~~222~~ (59)
A Köröshegy szomszédságában található Bálványos község a hagyomány szerint onnan kapta a nevét, hogy még Szent István korában is pogány bálványimádó hely volt. E bálványimádás utolsó emléke az a nagy kő, melynél a helyi népmonda szerint Koppány vezér is áldozott a pogány isteneknek. ~~222~~ (60)

Törökkoppány és környéke szóshagyományában nem ritka, hogy Koppány alakja a török kori emlékekkel keveredik. Ami aligha véletlen, hiszen e tájon a török kori szandzsákszék hely jóvoltából a népi történelmi tudatba a török hódítók több mint százéves ottlétének az emléke nagyon erősen ~~222~~ beépült, amit a lépten-nyomon napvilágra kerülő tárgyi emlékek sora /pénzek, fegyverek, edénytörmelékek/ folyamatosan elevenen tartott. Mégis némileg meglepő, hogy a Szent István-

kori pogány vezért egyes népi szövegekben immár mint - szintén pogány - török basát tisztelhetjük:

"Ez onnét irányítottá ezeket. Vót ilyen őrző csapata, ezek felügyeltek a falunkra. Szedte be a népektől az adót. Vót neki ilyen csapata.

Azért vót Törökkoppány, mert ez egy Somogy megye nagyságú területnek vót a parancsnoka, ez a Kupa vezér. Ez egy nagy fej vót a törökök résziről, és onnan Koppányból irányította a vidéket." ~~220~~ (61)

"Ezt a Kupa vezért a paplakás pincéjébe ott füstölték meg, azaz fojtották meg. Ott abba a pincébe befüstöltek, és ott pusztult el az a török basa." ~~220~~ (62)

A mondakör határterületein mozogva érdemes utalni rá, hogy a pogányok elleni küzdelem a Szent István-hagyománykörben más ellenfelekkel kapcsolatosan is felbukkan. A Székelyföldön több monda szól arról, hogy mikor István a még pogány székelyek ellen fordult, bizony csúfosan kellett megfutamodnia, sőt még a kereszt is ekkor ferdült el koronája tetején. ~~227~~ (63)
Egy bukovinai székely elbeszélésben pedig már Vata az a bizonyos pogány ellenfél:

"Szent István idejiben a magyarok pogányok voltak. Szent István hozatott külföldről hittérítőket, és a magyarokat megkereszteltette. Azonban volt egy törzs, akik nem jó szemvel

nézték, hogy a régi istenektől a nép elpártol és követi az új hitet. Háborút indítottak Szent István ellen, folyt a harc, majdnem, hogy a pogányok győztek. Ahogy viaskodtak, Vata, a vezér Szent István felé sújtott s a kardja a keresztet érte, és a kereszt elhajlott az ütéstől, s azóta es úgy van." ~~28~~ (64)

Egyes somogyvári hagyományok szerint Imre herceget a somogyi erdőségekben érte a tragikus vadászbaleset. Van, aki azonban a trónörökös halálát a helyi mendemonda alapján nem feltétlenül a véletlennek tulajdonítja:

"Azt hallottam, hogy erre történt, hogy a vadkan megölte. Itt, Somogyban történt. De olyant is hallottam, hogy nem a vadkan ölte meg, hanem az apjának a törvényei ellen szegült, és megölték. Megölette az apja. Ezt is hallottam. Sőt, hogy pont erre, valahol erre vadászott, s hogy egyedül elment a csapattul, egyedült ment el, és akkor. Úgyhogy máskor is volt árulás. Mert tudja, a fiú is a pogánysághoz húzott. Meg aztán nagyon sok királyról hallottam, hogy még imádkozott is, nehogy a fia megelőzze." ~~28~~ (65)

Hasonlóképpen pogány íze-éle van annak a helyi hagyománynak is, miszerint Koppány mondabeli özvegye utóbb Szent László özvegye lett:

"Kupa vezér özvegye vót neki [Szent Lászlónak] a nagyany-

ja. Mert a Vazul vette el azt az özvegyet feleségül, akit letett Kupa a Szávicán az erdőbe. Hát az a Vazul, ugye az vette el. Pogány módra újra házasságot kötött; onnan származott ugye László király." ~~66~~ 66

Mint napsütötte, kövekkel borított helyeken általában, a Kupavár tetején, az apátság romjai között nyáridőben nagyon sok kígyó található. Ez az alapja ama helyi hiedelemmondásnak, hogy az itt meghalt pogányok lelkei nem tudtak máig sem megnyugodni: nem tudtak elmenni onnan, s a lelkiük azokba a kígyókba bújt, melyek ^{most} ~~még~~ is ott élnek a romok között és a környéken. Lehet ez átok és lehet szimpátia is akár. Nem kérdéses viszont a Koppány iránti tisztelgő gesztus azokban a népi szövegekben, melyeket mintegy összefoglalásképpen adunk közre:

"Lényegében mind a kettő egy abszolút böcsületes embőr volt. Az egyik, mert lépést tartott a korrallal, a másik meg azért ~~maradt~~ volt böcsületes, mert tudott ragaszkodni a múltjához, és abban látta a legszebbet, a legjobbat." ~~67~~ 67

"Olyant mondanak most már, hogy lehet, hogy jobban jártunk volna, ha az maradt volna [Koppány]. Hogy akkor jobb lett volna." ~~68~~ 68

"A pátróiak Koppányhoz húztak inkább. Mikor én iskolába jártam, akkor mink is dicsekedtünk vele, hogy mink koppányiak

vagyunk. A somogyiak öleg nyakasok vótak, elképzelhető, hogy nem könnyen tértek át a körösztény hitre. Lehet, hogy István királ jó vezér vót, jó király vót, jó körösztény vót, de Koppány is igaz embör vót." ~~69~~ (69)

2. Helynévi nyomok

A Koppány-hagyományokat kutatva nem tanulság nélküli áttekinteni azokat a helyneves adatokat, melyek bár mondai vonatkozásokat - már - nem őriznek, közvetve vagy közvetlenül ugyan csak a somogyi vezérrel kapcsolatosak. Természetesen mindennek előtt ilyenek azok a helynevek, melyek Somogyvár urának nevét őrzik. Ezekre a történeti vonatkozások taglalásánál már részletesen kitértünk, s ha csak a dunántúli adatokat nézzük, Veszprém-, Zala-, Somogy- és Baranya megyékben egyaránt felbukkan Koppány nevét viselő falu vagy faluhely. A Sióba ömlő Kis-Koppány és a Kaposba torkolló Koppány víznév újabb kori elnevezés; az utóbbinak például a középkorban Füzegy patak volt a neve. Hasonlóan újabb kori névadást őriz a Koppány völgyi Koppányszántó, és a Kis-Koppány völgyében található Koppánymegyer, amely 1927 óta - mikor egyesült Nagybábonnyal - Bábonymegyer néven ismeretes. Régi elnevezés lehet viszont az a Kaposmérő határában található Koppány-ér, amely egy ottani forrást jelöl emberemlékezet óta.

A somogyi vezér emlékével kapcsolatosak a Somogy szerte emlegetett Kupavár-ak is. Megjegyzendő, hogy a somogyi emberek kupának nevezik a domboldalokban mutatkozó kerek, teknőszerű, medenszerű mélyedéseket is, az esetek többségében azonban olyan értelemben említik, hogy az adott hely /domb, hegy/ Koppány vezér vára volt. A leghíresebb ezek közül természetesen a somogyvári Kupavár, amely valóban a somogyi vezér székhelye volt, s amelynek falmaradványait még manapság is látni lehet. A Karád felett emelkedő Kupa-várban a hagyomány szerint egy Kupa nevű herceg lakott, ~~de~~⁽⁷⁰⁾ de mint láttuk, egy itteni alagútmondában Kupa vezér szerepel, tehát nyilvánvalóan a vár nevében is róla van szó.

Bálványos falu határában, a hegyoldalon - bár a csalit már benőtte - szintén számon tart a helyi emlékezet egy Kupavárat, ahol a monda szerint pogány áldozatokat is bemutatnak. Köröshegy és Bálványos között, a Kereki feletti magaslaton szintén egy Kupavárra lelhetünk, amely a Marczaliak ősi várával lehet azonos. Ennek eredeti neve /Fejérkő/ fokozatosan feladásba ment, köveit építkezésekhez hordták el, az alapfalak és a kápolna körvonalai azonban még a múlt század végén is jól látszottak. ~~de~~⁽⁷¹⁾

Nyugatabbra, Szólád határában szintén található egy Kupavár, miként a hagyomány szerint a közeli ~~Nagygyepek~~ Nagycsepely mel-

letti Guba-vár is Kupa herceg vára volt. ⁽⁷²⁾ A Drávához közeli Háromfa határában egy határrésznek szintén Kupa-vár a neve. A hely régebben fenyves volt, majd legelő és szántó lett, s a helyi szájhagyomány úgy tartja, hogy avar földvár, majd Kupa vezér vára állt ott. ⁽⁷³⁾ És immár Tolnában, Érténytől keletre az edelényi pusztán a leírások szerint még századunk elején is mutogatták a somogyi vezér állítólagos várának romjait. ⁽⁷⁴⁾

A Koppány-hagyományok közvetett nyomaira lelhetünk ellenfeleinek somogyi említésekor is. Mint láttuk, a somogyvári Kupavárhegy aljában fakadó forrást Szent Istvánnal hozza összefüggésbe a néphagyomány. Ugyanitt egy forrás Imre hercegnek a nevét is őrizte. Szintén Somogyváron a Kupavártól délre a középkorban egy Szent Imre-templom is állt /ennek emlékét őrzi az Imre-remic határnév/. A szent király emlékét Somogyban több falunév is fenntartotta /Porrogszentkirály, Rinyaszentkirály/, míg egy elpusztult középkori településre utal a nagyberki sáncok közelében található Szentistvánpuszta. A Koppányt megölő Vecellin fiának nevét őrzi a Látrány melletti Rádpuszta, amely a XI. századtól a nemzetség somogyi törzsbirtoka volt. Hasonló vonatkozásban érdemel figyelmet a Kaposvártól északkeletre fekvő Orci, aki a Pannonhalmi alapítólevél szerint a Koppányt legyőző sereg egyik alvezére ~~75~~ volt,

továbbá az a Zalakoppányban található Orci-kereszt, melyről azt tartotta fenn az emlékezet, hogy a keresztet egy Orci nevű német állította. ~~75~~ 75

A somogyi Koppány-hagyományok fennmaradását e tájék pogányokkal és a pogány korral kapcsolatos gazdag hagyományvilága segítette elő talán a leginkább. Persze mindez valójában kölcsönhatás lehetett, és sok helyütt valószínűleg az eredeti réteg mára már annyira lekopott, hogy ~~76~~ mindössze egy-egy helynév utal a pogány vezér valamely helyi mondájára, illetve valamikori híveire. E jellegzetes helynév már a középkorban is létezett /1479: Pogánd/, ~~76~~ 76 bár a ma ismert elnevezések zöme nyilvánvalóan újabb keletű.

Tudjuk, hogy a térítés ~~77~~ egyik hatásos módszere volt, hogy az új vallás felhasználta és kisajátította a régi hit legnépszerűbb kultuszhelyeit. Ilyen áldozóhely lehetett Pogányszentpéter, ~~77~~ melynek határába utóbb pálos kolostor települt. ~~77~~ 77 A nevéből ítélve hasonló hely lehetett a Balaton melléki Bálványos is, amely e néven már a Pannonhalmi alapítólevélben is szerepel, s amelynek határában Kupavárat is említene a helyiek. ~~78~~ 78

Mint láttuk, Kaposmérő határában egy forrásnak Koppány-ér a neve. Ugyanitt egy másik vízfolyás a Pogány-forrás nevet viselte, s vizének - egészen betemetéséig - gyógyító erőt

tulajdonítottak. ⁽⁷⁹⁾ Som község mellett Pogány-kutat említ a szájhagyomány, úgy tartva, hogy a név onnan ered, hogy a kút környékét régen pogányok szállták meg /talán áldozások alkalmával?/. ⁽⁸⁰⁾ Veszprém környékén - talán a Szent István-, Koppány-hagyománykörrel összefüggésben - egy múlt századi adat szintén a pogány magyarok áldozóhelyét említi a Tapolca-fő néven ismert forrás ^{vél. szőlővár} ~~forrás~~: "egész természetesnek találjuk a történelmi hagyományok ama részletét, mely szerint hazánkban, mikor már a kereszténység századokon át meg volt honosítva, e forrás partján Ázsiából jött őseink közül sokan még mindig pogány isteni tiszteletet tartottak. Oltáraik helyét ma is mutogatják". ⁽⁸¹⁾

Pogányföldi víz, Alsó-pogánföldi vízfolyás a neve annak a pataknak, amely Csombárd közelében ered, és Osztopán, Pamuk, Somogyvár és Öreglak határának érintésével Fonyódnál ömlik a Balatonba. Elnevezésével nyilván a somogyvári Kupavárnál történt dolgokra, a somogyi vezér környékbeli népére utal, s a vízfolyást az említett falvak népe emberemlékezet óta így ismeri. A Balatonszentgyörgy melletti Vörs a Zala, a Kis-Balaton mocsarai mellé települt, s e lápvidéken az egyik sziget a Pogán-sziget nevet viseli - aligha véletlenül. ⁽⁸²⁾ A Somogyjád és Edde határában található kis halmokat a helybeliek Pogányhányás, Törökhányás néven ismerik, s úgy tartják, hogy

Kupa pogányjai, illetve török harcosok nyugosznak bennük. ⁽⁸³⁾

Somogyacsa határában a műemléki irodalom egy Pogányvár maradványait tartja számon, melyet a faluban már csak a legöregebbek emlegetnek. ⁽⁸⁴⁾ Ma már nyoma sincs, miként csupán helynév őrzi a Somogyzsitfa melletti Pogán-vár emlékét is, ahol a hagyomány szerint valaha szintén vár állt, ⁽⁸⁵⁾ őrizve egy letűnt kor, egy letűnt világnézet, egy tiltott-üldözött ideológia nyomát, s híveinek makacsul továbbélő emlékét.

Jegyzetek:

1. Már a helytörténeti irodalomban is találunk erre vonatkozó utalást. Lásd: Fényes Elek, 1851. IV. 36.; Somogy vármegye, 1914. 149.; Karsai Géza, 1938. 219.
2. Egyesek a vár fekvésével magyarázzák az elnevezést, arra utalva, hogy a domb egy felfordított kupóra hasonlít.
3. Somogyvár - Sándor Istvánné, 60 éves. A közölt népi szövegek nagy része saját gyűjtés és 1996 nyarán kerültek lejegyzésre.
4. Gyóni László, 1995. 11.
5. Somogyvár - Sándor Istvánné, 60 éves.
6. Hegedűs László, 1978. 3.; Uő. 1987. 6. /Regöly - Kovács Péter, 85 éves; 1970./
7. "Kelt Regölyben május 20n 1864. Berger József községi jegyző által." In: Gaál Attila-Kőhegyi Mihály, 1977. 297. Köszönet Nagy Janka Teodórának, aki ez adatra felhívta a figyelmünket.
8. Wosinsky Mór, 1896. 270-271.
9. Magyar Zoltán, 1996. 106-147.
10. Somogy vármegye, 1914. 96.
11. Uo. 117.
12. Képes Krónika, 1978. 134. Krakkó ostroma - a magyar katonák ott csizmaszárban hordták össze a földet.

13. Nagyberki - Farkas László, 65 éves. /Szendrey Ákos gyűjtése.
14. Pesty Frigyes, 1864. 36. kötet. 345.
15. Karsai Géza, 1938. 219.
16. Somogyvár - Márton Ferenc, 48 éves.
17. Somogyvár - Sebestyén József, 86 éves.
18. Bosnyák Sándor, 1993. 6. /Karád - Sülke Mihály/
19. Somogyvár - Sebestyén József, 86 éves.
20. Végh József, 1974. 125.
21. Somogyvár - Sándor Istvánné, 60 éves.
22. Somogyvár - Márton Ferenc, 48 éves.
23. Gyóni László, 1995. 17.
24. Szendrey Zsigmond, 1925. 49.; Végh József, 1974. 258.;
Törökkoppány és a Koppány völgy, 1980. 3.
25. Udvardy János, 1912. 199.
26. A terület századunk közepéig egyházi tulajdonban volt, innen származik a Papgát elnevezés, melyet azonban az utóbbi évtizedekben fokozatosan kiszorított a köztudatból a Sötétkerékalja névhasználat.
27. Szabó Lajos, 1905/14. 2.
28. Szorosad - Pösze Gábor, 63 éves.
29. Törökkoppány - Sebestyén József, 75 éves.
30. Andocs - Bodó Ferenc, 74 éves. Bár e közlés csupán egyetlen szövegváltozatban ismeretes, aligha tekinthető egyéni

helynévmagyarázatnak, ugyanis az adatközlő maga is török-koppányi származású.

31. Somogyvár - Mándor János, 77 éves.
32. Somogyvár - Sándor Istvánné, 60 éves.
33. Somogyvár - Sebestyén József, 86 éves.
34. Törökkoppány - Sebestyén József, 75 éves.
35. Képes Krónika, 1978. 63.
36. Baksai Sándor, 1884. 329.
37. Végh József, 1974. 203.
38. Réső Ensel Sándor, 1861. 7.; Szendrey Zsigmond, 1925. 49.
39. Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben XIII., 1896. 317.
40. Somogyvár - Sándor Istvánné, 60 éves.
41. Bosnyák Sándor, 1984. 153.
42. Somogyvár - Sándor Istvánné, 60 éves.
43. Somogyvár - Mándor János, 77 éves.
44. Öreglak - Kardos Lajos, 83 éves.
45. Somogyvár - Szőke István, 84 éves.
46. Somogyvár - Márton Ferenc, 48 éves.
47. Végh József, 1974. 124. A helyiek említenek a Kupavár-hegy aljában Szent Imre-, illetve Hét vezér-forrást is /állítólag hétágú volt, más változatokban pedig a vezérek ittak belőle/, az elmondottakból azonban már nem derül ki, hogy vajon e variánsok is a Szentesica-forrásról szólnak-e,

avagy egyéb vízfolyásokról. Itt jegyzendő meg, hogy manapság már csak kevesen tudják a forrás pontos helyét, melyet - minthogy az utóbbi évtizedekben jórészt gondozatlan volt - szinte teljesen benőtt a környező növényzet.

48. Somogyvár - Mándor János, 77 éves.

49. Somogyvár - Sándor Istvánné, 60 éves.

50. Csóka Karola /Veszprém/ szíves szóbeli közlése. Köszönet Bosnyák Sándornak, aki ez adatra felhívta a figyelmünket.

Közelében a középkor folyamán hasonló nevű település létezett /eredetileg fegyverkovácsok lakták/ - ma zarándokkápolnás hely.

51. Sebestyén Gyula, 1906. 483-484.

52. Pesty Frigyes, 1864. 20. kötet. 55.

53. Györffy György, 1940. 50.

54. Közli: Csáka Károly, 1865. 57.

55. Pesty Frigyes, 1864. 36. kötet. 345.; Szendrey Zsigmond, 1925. 49.

56. Hegedűs László, 1978. 3.

57. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára 4030. 17. /Szendrey Ákos gyűjtése/

58. Szrosad - Pösze Gábor, 63 éves.

59. Végh József, 1974. 205.

60. Uo. 190.

61. Andocs - Bodó Ferenc, 74 éves.

62. Uő. A mondában említett paplakás a régi plébánia középkori épületével azonos, melyet századunkban bontottak le.
63. Bosnyák Sándor, 1993. 8. /Gyergyóremete - Puskás Ferenc/
64. Uő. 1984. 153. /Istensegíts/
65. Somogyvár - Sándor Istvánné, 60 éves. A gyűjtés pikantériája, hogy e mondaváltozat hallatán a falu jelenlévő plébánosa és az adatközlő között parázs vita kerekedett e hagyomány valóságtartalmát illetően; utalva rá, hogy az elképzelhetetlen, hogy éppen Szent István és éppen a saját örökösét ölesse meg. És ez aligha szorul magyarázatra. Ami az esetben a különös mondatöredéken kívül igazán figyelmet érdemel, az a helyi tudatvilágban nem első ízben felszínre bukkanó pogány párti felfogás, az a szimpátia, amely a szájhagyomány különféle rejtekútjain talán szintén középkori forrásból táplálkozik.
66. Uő.
67. Somogyvár - Heves János, 68 éves.
68. Somogyvár - Sándor Istvánné, 60 éves.
69. Nemespátró - Dömötörffy Józsefné /Bosnyák Sándor gyűjtése/
70. Végh József, 1974. 224.
71. Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben, XIII. 1896. 316.
72. Végh József, 1974. 205. Egyesek szerint ez utóbbi helyen középkori kolostor állt, amely a török időkben pusztult el.

73. Uo. 747.

74. Karácsonyi János, 1926. 9.; Fényes Elek, 1851. I. 303.

75. Végh József, 1964.*

76. Csánki Dezső, II. 636.

77. Somogy vármegye, 1914. 129. Egy 1501. évi oklevél szerint a kolostor a helység közelében egy dombon állt, melyet a mai napig is Klastromi dűlőnek neveznek.

78. Uo. 43.

79. Végh József, 1974. 496.

80. Uo. 180.

81. Eötvös Károly, 1896. 177. A Kárpát-medence számos más vidékén is találunk hasonló adatokra; kivált a Székelyföldön szaporodik meg az említésük, de minthogy ezek témánktól viszonylag távol vezetnek, mindössze utalni kívánunk ez analógiákra.

82. Végh József, 1974. 89.

83. Uo. 383., 360.

84. Törökkoppány és a Koppány völgy, 1980. 42. Ugyanitt Pogány-domb helynév is ismeretes.

85. Végh József, 1974. 292.

Irodalom:

Az Osztrák Magyar Monarchia írásban és képen XIII.

1896 Budapest

Baksai Sándor

1884 Népetimológiák. In: Magyar Nyelvőr, 329.

Bosnyák Sándor

1984 A bukovinai magyarok hitvilága II. /Orvoslástól,
a születéstől a halálig, történelmi emlékek./

Folklór Archívum 16. Bp.

1993 Örökség 2. Bp.

Csáka Károly

1865 Nagy-Bény. In: Esztergami Ujság, 24-25., 48-49.,
57-58.

Csánki Dezső

1890-1913 Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak
korában I-V. Bp.

Eötvös Károly

1896 Veszprémmegye. In: Az Osztrák-Magyar Monarchia
írásban és képen XIII. 169-204. Bp.

Fényes Elek

1851 Magyarország geographiai szótára I-IV. Pesten